

NOG IETS OVER UTRECHTSE PIJPENMAKERS

door Piet Smiesing

Inleiding

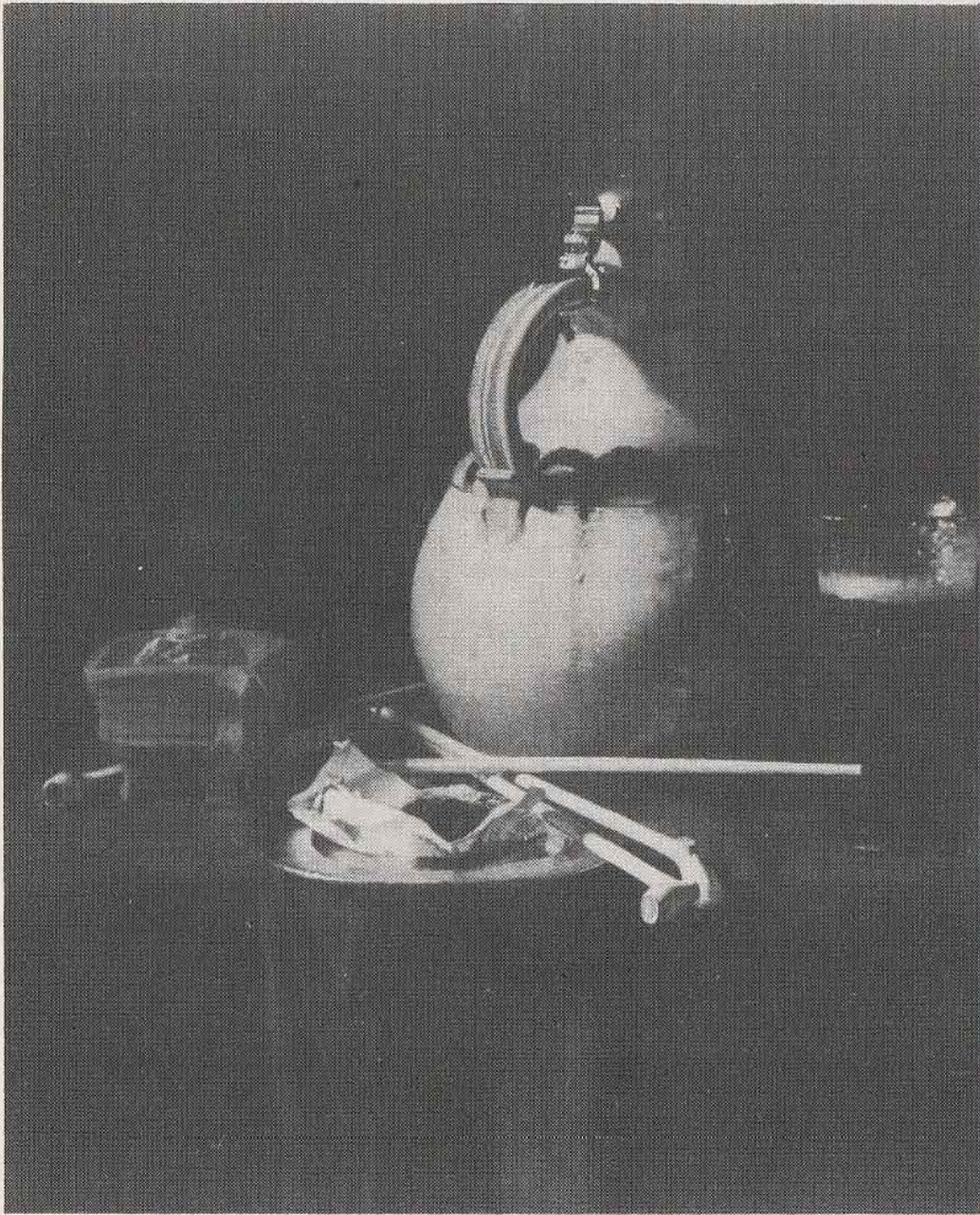
Sinds het verschijnen van het boek *Onder de rook van Utrecht* zijn alweer enige jaren verstreken. Nieuwe gegevens over pijpenmakers uit Utrecht en vondsten van nog onbekende pijpenmakersmerken vormen de aanleiding tot een aanvulling op deze studie.

Wanneer we het aantal zelfstandige Utrechtse bedrijven vergelijken met dat in andere steden van ons land, dan lijkt de Utrechtse pijpenindustrie van minder betekenis te zijn geweest. Het gerecht Lauwerecht waar de Utrechtse pijpenmakerijen destijds gevestigd waren, bood ondanks de gunstige ligging toch te weinig ruimte voor een flinke pijpenindustrie. Wanneer we er echter van uitgaan, dat een Utrechtse pijpenmaker zoals in een klein familiebedrijf gebruikelijk was slechts één merk bezat, blijken er toch meer pijpenmakers te zijn geweest dan in publikaties over de Utrechtse pijpenindustrie werd aangenomen. Om een beter overzicht te krijgen van het aantal Utrechtse pijpenmakers in bijv. de 17e eeuw heb ik alle bekende Utrechtse pijpenmakersmerken met initialen en pijpenmakers in één schema uitgezet. Bovendien werd een aantal nog niet verwerkte gegevens over Utrechtse pijpenmakers uit eerdere publikaties toegevoegd.

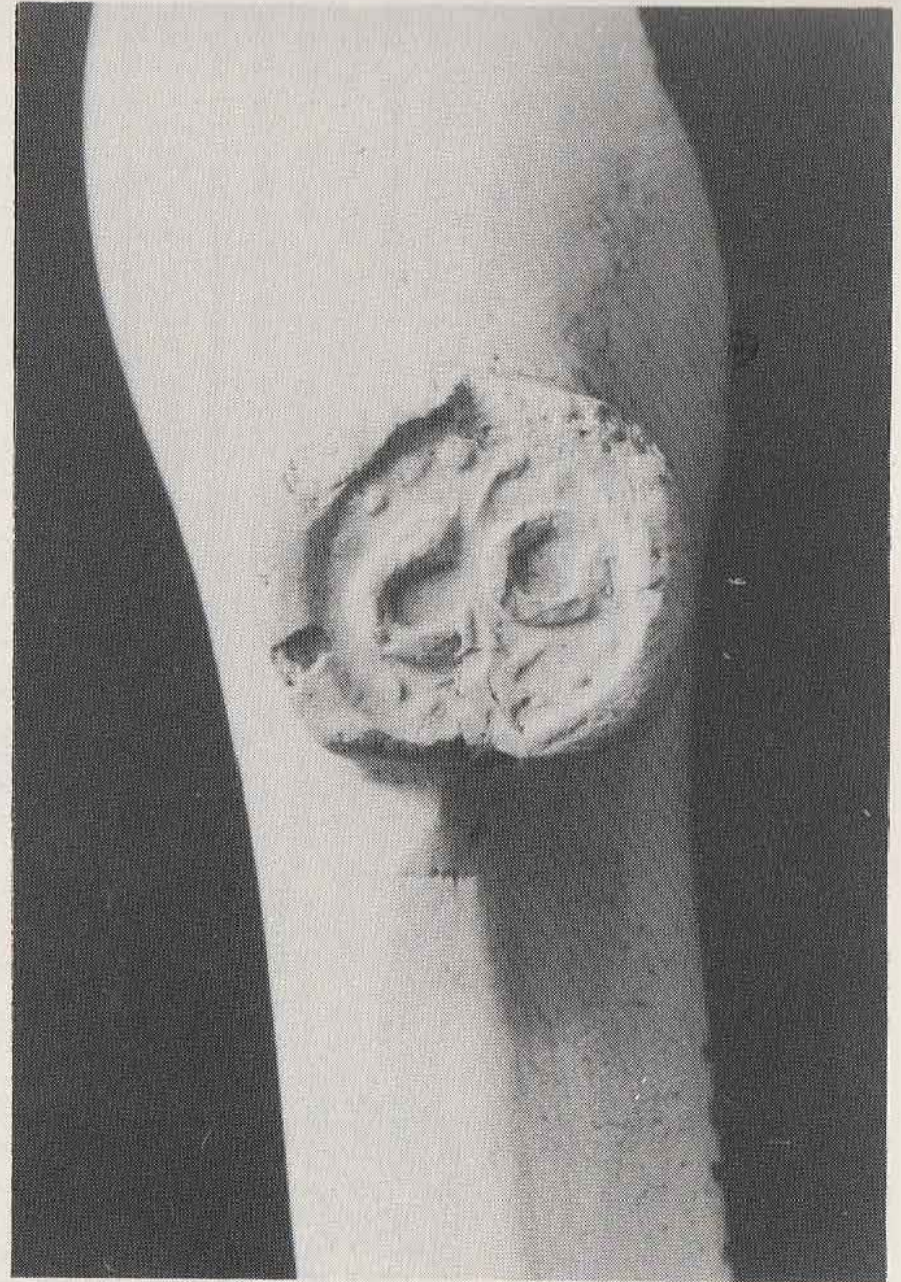
Het dateren van Utrechtse pijpen uit de 17e eeuw

Dankzij de vondst van een afbeelding van een schilderij van de schilder Pieter van Anraadt met 17e-eeuwse pijpen van het voor Utrecht kenmerkende kopmodel zijn wij in staat de Utrechtse pijpen uit juist die periode exacter te dateren (1). Het bewuste schilderij waarop een stilleven met tabakspijpen, een vuurtestje, een kruik en een glas bier is te zien, werd in 1658 geschilderd (*Afb. 1*). Hieruit blijkt, dat tabakspijpen van het Utrechtse type omstreeks 1658 nog verkrijgbaar waren. Waarschijnlijk is daarom de datering van 1630 tot 1650 in eerdere publikaties te vroeg (*Zie literatuuropgave*)

De schilder Pieter van Anraadt werd omstreeks 1635 in Utrecht geboren. De afgebeelde Utrechtse pijpen geven aan, dat de schilder in 1658 nog in Utrecht woonde. Kort hierna, in 1660, verhuisde hij naar Deventer. Bekijken we de pijpen in het stilleven van dichtbij, dan zien we dat de lange stelen en de koppen fraai glanzen. Deze kwaliteitspijpen werden in het algemeen op de hiel gemerkt. Dat betekent, dat de Utrechtse

Afb. 1 (Foto: Jac. P. Stolp)

Afb. 2 (Foto: F. Kneefel)

pijpenmakers uit de tweede helft van de 17e eeuw, waarvan wij de namen kennen, gemerkte pijpen op de markt gebracht kunnen hebben. Zo kan 't bekende merk CG (ook GG) door de pijpenmaker Bastiaan Cornelisz Groeneveldt gezet zijn (Afb. 2). Het merk ID kan dan aan Jacob Dircksz Deijl (1661/62) worden toegeschreven. Door de lettermerken samen met de reeds bekende pijpenmakers in één schema te plaatsen krijgen we een beter overzicht van het aantal Utrechtse pijpenmakers in de 17e eeuw.

pijpmaker	merk	1640	1650	1660	1670	1680
1. Pel Eversen van Beek						
2. Joris Bolk*						
3. Dirk Dircksz*		-				
4. Dirck Dircksz v. Noort*					-	
5.	GMD					
6. Jacob Dircksz Deijl	ID					
7. Bast.Corn. Groeneveld	CG					
8. Jac. Bast. "						
9.	CI					
10.	CDI					
11.	HI					
12.	II					
13.	IVI					
14.	CK					
15.	BL					
16.	IDL					
17.	PL					
18.	IP					
19. Michiel Pieters*						
20. Joris Thomasse*						
21. Philip v.d. Valck	FVDV					
22. Benjamin Vlack						
23. Jan Willemsz Vlack						

De met * gemerkte pijpmakers worden genoemd in De Kleipijp in de Zeventiende Eeuwse Nederlanden van D.H.Duco.

Naast bovenvermelde lettermerken werden in de periode van 1640-1660 de volgende figuurmerken gebruikt: lelie in ruit (Afb. 9 en 10); roos; Utrechts stadswapen gekroond en ongekroond (Afb. 11 en 12); rad; wapen van Amersfoort; Utrechts stadswapen met de initialen IP en IV; tabaksplant met IP; rui-

ter met VO; de posthoorn met PL en zonder initialen. De pijpenmaker met de verschillende IP-merken had waarschijnlijk een groter bedrijf dan de andere Utrechtse pijpenmakers en bezat meer merken. De merken GMD en VO met ruiter komen zowel op pijpen met het Goudse als het Utrechtse kopmodel voor. In het volgende hoofdstuk zullen we zien, dat er een Goudse pijpenmaker naar Lauwerecht kwam. In het laatste kwart van de 17e eeuw werden de Utrechtse pijpen niet meer gemerkt.

Jan Willemsz Vlack, een Goudse pijpenmaker

De bekende Utrechtse pijpenmaker Jan Willemsz Vlack, waarvan de herkomst nog niet bekend was, blijkt uit Gouda afkomstig te zijn. In *De Kleipijp in de Zeventiende Eeuwse Nederlanden* noemt Duco in de opsomming van de Goudse pijpenmakers in 1647 een zekere Vlack Willemsz. Deze Vlack Willemsz komen we ook in het Utrechtse archief in koopakten uit 1651, 1654 en 1674 tegen (Afb. 3). In andere stukken noemt hij zich Jan Willemsz Vlack. Om de herkomst van deze pijpenmaker te achterhalen werd in het Goudse archief gespeurd. Daar vinden we in het doopboek van de Goudse St.-Janskerk de doop van Benjamin Vlack, bekend uit de overeenkomst met de pottenbakker Vlugh in 1671 (2). Zijn ouders Sijntgen Benjamins en Vlack Willemsz (ook Jan Willemsz) kregen in Gouda in de periode 1641 t/m 1648 vijf kinderen. In Lauwerecht kregen ze in 1653 en 1654 nog eens twee kinderen. Aangezien de datum van hun huwelijk niet werd gevonden, kunnen we slechts vaststellen, dat de pijpenmaker Jan Willemsz Vlack in de periode 1641 tot maart 1648 in Gouda werkzaam was. De verhuizing naar Lauwerecht zal tussen 1648 en 1651 moeten hebben plaatsgevonden. Uit zijn bezittingen, twee woningen in Utrecht, blijkt dat hij een vermogend man was. Bovendien had deze pijpenmaker in Lauwerecht een aanzienlijk bedrijf en had hij andere pijpenmakers in dienst. Bij zijn vestiging in het gerecht Lauwerecht zal hij zijn gereedschap en

*Ans 9. November 1651
 Dat voor ons gesonnen is Marten Willemz Tonbaer
 zynne vater woonende in Lauwerecht ende
 heeft voor hem ende sijne sijnzonen daer bij en*

Afb. 3

Jobans Van der Meer
 Dit W ^{indica is getrokken}
 by W ^{Jan Willemsz}
 de ^{de} roos
 Maar present
 G. Reekant
 noot

Afb. 4

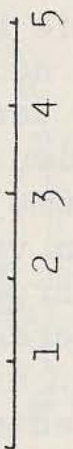
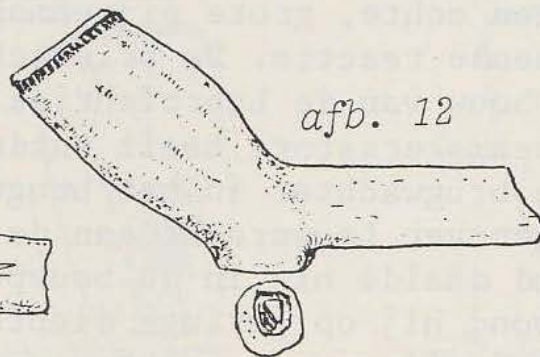
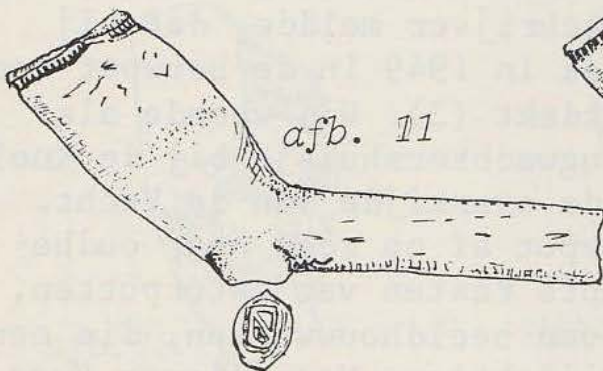
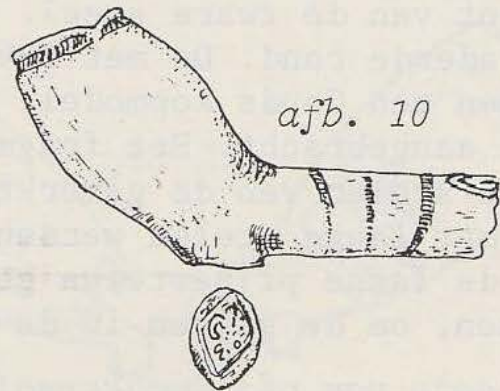
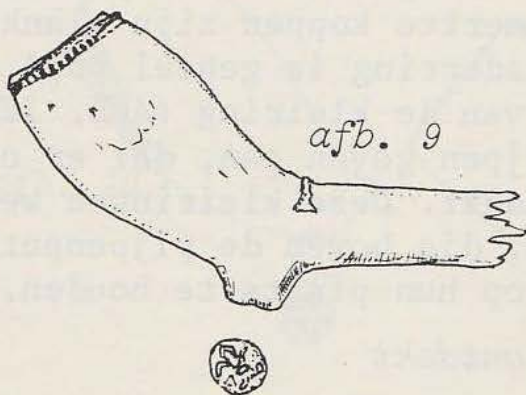
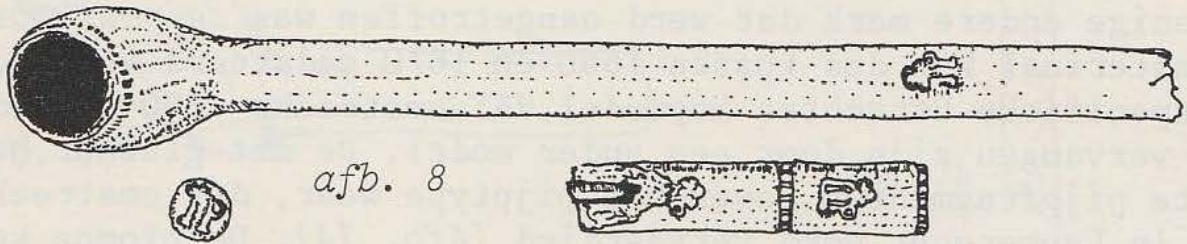
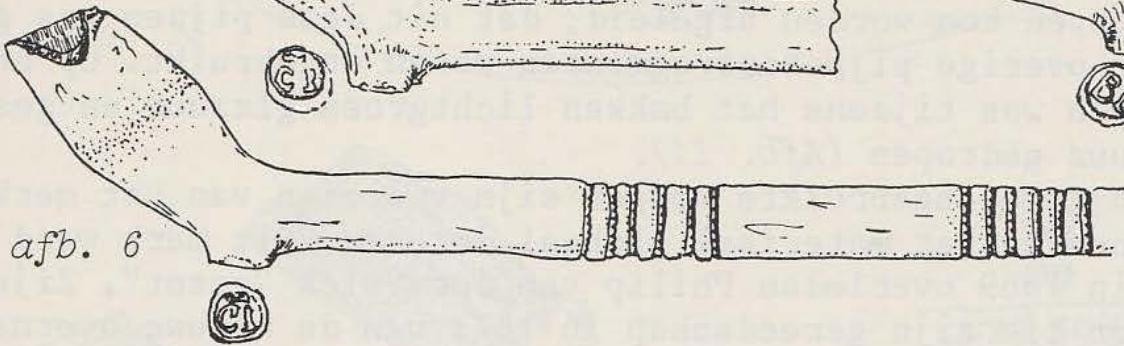
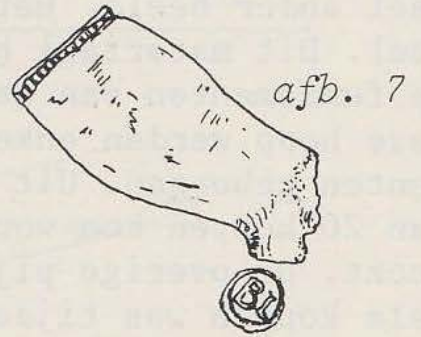
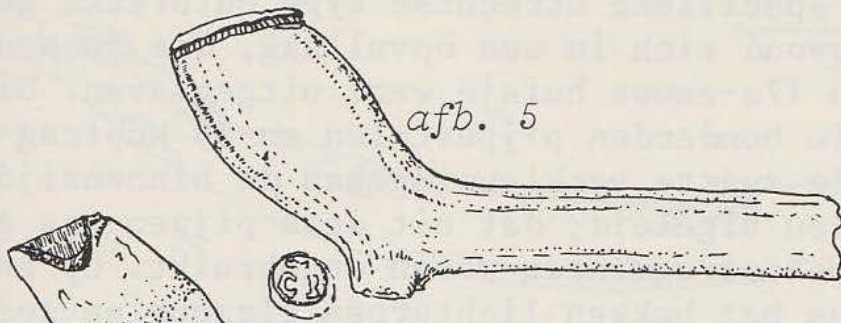
wat voor ons interessanter is, zijn Goudse mallen meegenomen hebben. Hiermee introduceert hij in Utrecht pijpen van het Goudse model! Het verwijt dat Utrechtse pijpenmakers Goudse pijpen namaakten, gaat dus niet op.

Aangezien we de ondertekening waarmee Jan Willemsz Vlack overeenkomsten signeerde, een monogram van een V en een W (Afb.4), niet als pijpenmakersmerk gevonden hebben, vermoeden we, dat hij een figuurmerk heeft gezet. Mogelijk stempelde hij zijn pijpen met het merk *de posthoorn*, dat veelvuldig op Utrechtse pijpekoppen uit het derde kwart van de 17e eeuw wordt aangetroffen.

Het Utrechtse kopmodel

De vraag hoelang de pijpen met het kopmodel op de Afb. 5 t/m 10 in Lauwerecht geproduceerd werden, kunnen we misschien het best beantwoorden door het materiaal van twee opgravingen uit verschillende perioden met elkaar te vergelijken.

In de Flieruilensteeg werd onder twee oude panden een opvul-laag uitgegraven met veel produktieafval van pottenbakkers en pijpenmakers (*Zie literatuuropgave*). Het bewuste pijptype, dat gezien de pijpen op het schilderij nog in 1658 gangbaar was, overheerst in het materiaal. De merken op het Utrechtse kopmodel zijn: II; IVI; IP met tabaksplant; het Utrechtse stadswa-pen met IV; de roos; de posthoorn met PL en de posthoorn zon-der initialen. Twee ongebruikte pijpekoppen van het Goudse ty-pe hebben *de gekroonde posthoorn!*

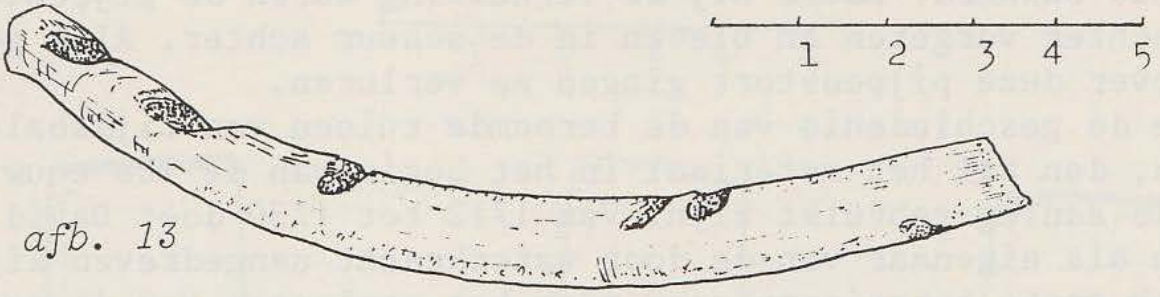

Het materiaal dat in Lauwerecht werd opgegraven, biedt een geheel ander beeld. Het specifieke Utrechtse type ontbreekt geheel. Dit materiaal bevond zich in een opvullaag, die tussen de fundamente van een 17e-eeuws huisje werd uitgegraven. Uit deze hoop werden enkele honderden pijpestelen en 55 kopfragmenten geborgen. Uit de zwarte verkleuring aan de binnenzijde van 20 koppen kon worden afgeleid, dat uit deze pijpen was gerookt. De overige pijpekopfragmenten waren ongebruikt. Op enkele koppen was tijdens het bakken lichtgroen glazuur en geel zoutglazuur gedropen (Afb. 14).

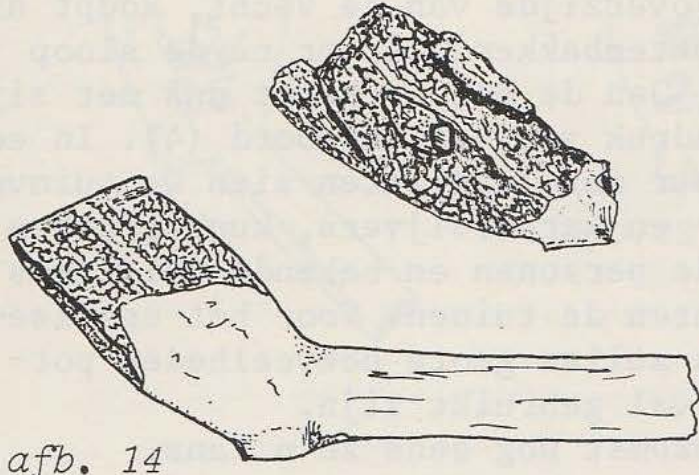
Aangezien drie ongebruikte koppen zijn voorzien van het merk FVDV kunnen we het materiaal globaal dateren. Dit merk werd door de in 1669 overleden Philip van der Valck "gezet". Zijn schoonzoon die zijn gereedschap in 1671 van de weduwe overnam, zal het merk niet meer gebruikt hebben, omdat de overige bekende Utrechtse pijpenmakers hun produkten ook niet merkten. Het enige andere merk dat werd aangetroffen was *de posthoorn*. Dit materiaal kan dus tussen 1660 en 1670 gedateerd worden. Het specifieke Utrechtse kopmodel zal omstreeks 1660 geleidelijk vervangen zijn door een ander model. De met glazuur bespate pijpfragmenten geven het pijptype weer, dat omstreeks 1665 in Lauwerecht werd vervaardigd (Afb. 14). De plumpe kop is licht gewelfd, heeft een ovale hiel die gelijk is met de onderkant van de zware steel. De voorzijde van de kop heeft een geraderde rand. De met FDVD gemerkte koppen zijn slanker en hebben een Gouds kopmodel. De raderring is geheel rond de koprand aangebracht. Het fragment van de kleiring (Afb. 13) en de dikke stelen van de gemerkte pijpen geven aan, dat er ook pijpen met lange stelen werden gemaakt. Deze kleiringen werden rondom de lange pijpestelen gelegd, die boven de pijpenpotrand uitstaken, om de pijpen in de pot op hun plaats te houden.

Stortplaats van pijpenmakersafval ontdekt

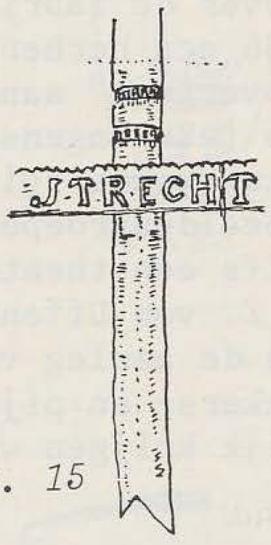
Op de kreet in het Stadsblad van 23 nov. 1988, dat in Utrecht nog nooit een echte, grote pijpenmakersstort is gevonden, kwam een verrassende reactie. De briefschrijver meldde, dat hij tijdens de bouw van de Lubrofabriek in 1949 in de bouwput een enorme pijpenmakersstort heeft ontdekt (3). Hij woonde als zoon van de brugwachter in het brugwachtershuisje bij de Knollenbrug tegenover Lauwerecht aan de overzijde van de Vecht. Iedere avond daalde hij in de bouwput af op zoek naar oudheden. Hier vond hij op geringe diepte resten van waterputten, palen van schoeiingen en brokken van beeldhouwwerken, die eens deel uitmaakten van het Lusthof Zijdebalen. Maar dieper "was de grond letterlijk doordrenkt van pijpekoppen en stelen."

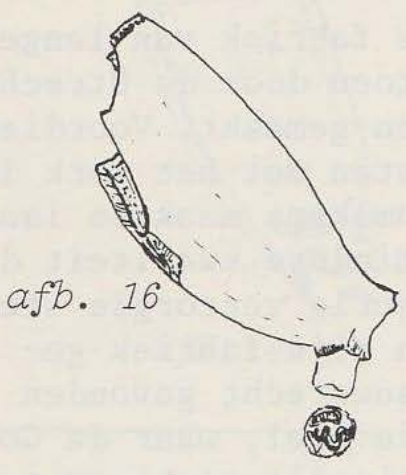
afb. 13

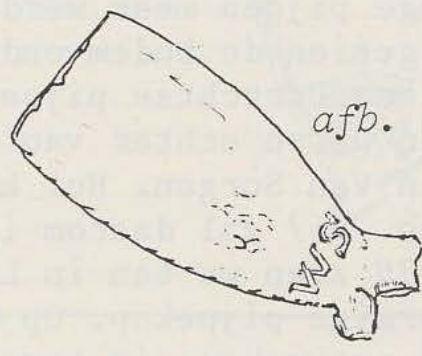
afb. 14

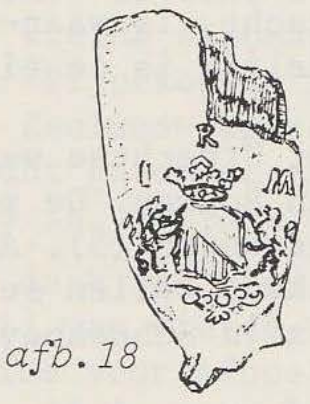
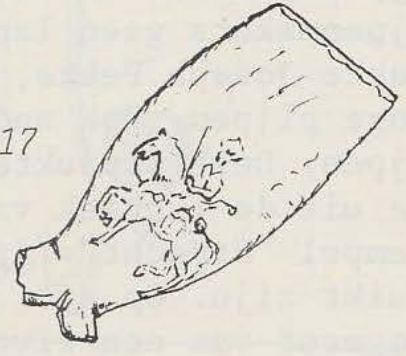
afb. 15

afb. 16

afb. 17

afb. 18

afb. 19

afb. 20

Bakken vol werden schoongespoeld en in de enorme schuur achter het huis bewaard. Later bij de verhuizing waren de pijpenvondsten echter vergeten en bleven in de schuur achter. Alle gegevens over deze pijpenstort gingen zo verloren.

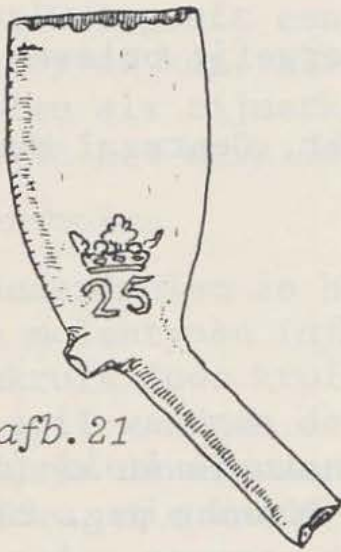
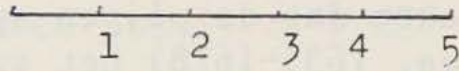
Als we de geschiedenis van de beroemde tuinen van Zijdebalen nagaan, dan zal het materiaal in het begin van de 18e eeuw voor de aanleg gebruikt zijn. Van 1712 tot 1730 doet David van Mollem als eigenaar van de door waterkracht aangedreven zijdefabriek grote terreinaankopen voor het aanleggen van de tuin. Tegenover de fabriek, aan de overzijde van de Vecht, koopt hij in 1736 een herberg en een pottenbakkerij om er na de sloop een "overtuin" aan te leggen. Jan de Beijer geeft ons met zijn fraaie tekeningenserie een indruk van het lustoord (4). In een indrukwekkende tuinarchitectuur met labyrinten zien we tuinvazen, beeldengroepen, goudvis- en karpervijvers, kunstgrotten en zelfs een theater. Beroemde personen en bekende reizigers zoals Z. von Uffenbach bezochten de tuinen. Voor het egaliseren en de aanleg van de paden zullen grote hoeveelheden pottenbakkers- en pijpenmakersafval gebruikt zijn. Hopelijk krijgen we in de toekomst nog eens zo'n kans.

18e Eeuw

Uit het in 1777 verleende octrooi voor de fabriek van lange pijpen van David van Sorgen blijkt, dat toen door de Utrechtse pijpenmakers geen lange pijpen meer werden gemaakt. Voordien maakte Joseph Peeks, gezien de bodemvondsten met het merk IP, lange pijpen. Ook andere Utrechtse pijpenmakers maakten lange pijpen. Deze produkten waren echter van mindere kwaliteit dan die uit de fabriek van Van Sorgen. Het keurig verzorgde steelstempel "Utrecht" (*Afb. 15*) zal daarom in zijn fabriek gebruikt zijn. Op *Afb. 16* zien we een in Lauwerecht gevonden fragment van een eivormige pijpekop. Op de hiel, waar de Goudse wapens als bijmerk ontbreken, is een slordig merk gestempeld. Met moeite lezen we de gekroonde initialen WS. De Utrechtse pijpenmaker WS, die buiten de pijp op *Afb. 17* ook de gekroonde WS en de zwaan op zijn pijpen aanbracht, is waarschijnlijk ook de maker van deze pijp. Opmerkelijk is de eivorm van de pijpekop met de ruiter.

Afb. 18 en 19 laten resp. een kop zien met het Utrechtse wapen en de gekroonde N met de initialen IRM van Jan Rogman. De pijpekop met de gekroonde N werd in Zaltbommel gevonden (5). Aangezien Utrechtse vondsten van dit merk ontbreken, zullen de pijpen met dit merk door deze pijpenmaker in zijn Schoonhovense periode vervaardigd zijn.

De *Afb. 20 t/m 23* laten Utrechtse pijpekoppen zien met de ge-

afb. 21

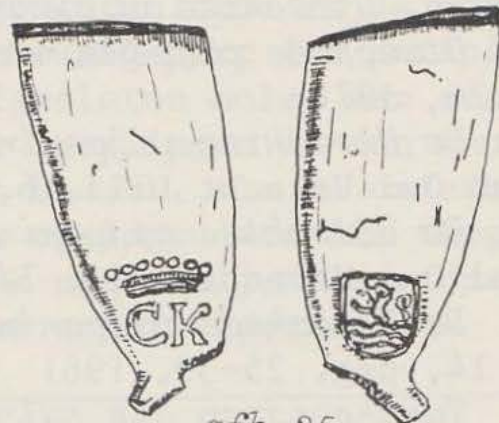
afb. 22

afb. 23

afb. 24

afb. 25

kroonde cijfers 24; 25; 28 en 55. Pijpen met de brede kop en het kleine schoentje werden eveneens in Utrecht gemaakt (Afb. 24). Pijpekoppen met links de gekroonde CK en rechts het wapen van Zeeland werden op verschillende plaatsen in de stad Utrecht gevonden (Afb. 25). Aangezien het merk elders niet bekend is, zal ook deze pijp uit Utrecht afkomstig zijn.

Met dank aan Hans Brinkerink die mij attendeerde op het schilderij van Pieter van Anraadt en zijn reproductie beschikbaar stelde voor afbeelding in dit artikel. Het steelfragment van Afb. 15 is ook uit zijn collectie.

NOTEN

- 1 Hans Brinkerink ontdekte dat de pijpen op het stilleven van Pieter van Anraadt (ca. 1635-1678) het specifieke Utrechtse kopmodel hebben, gangbaar in de 17e eeuw.
- 2 *Onder de rook van Utrecht*, pag. 84.
- 3 Vriendelijke mededeling van de Heer G. Verweij; brieven 23 nov. en 7 dec. 1988.
- 4 Catalogus, Zijdebalen-Lusthof aan de Vecht, Centraal Museum Utrecht, 1981.
- 5 Met dank aan de Heer E. Können.

LITERATUUR over Utrechtse pijpenmakers

- D.H. Duco, *De Kleipijp in de Zeventiende Eeuwse Nederlanden*, BAR International Series V Europe 106ii, Utrecht pag. 234-235, 1981
- P. von Hout, *17e Eeuwse pijpenpotten uit Utrecht*, PKN VIII, pag. 27-33, 1985
- P.K. Smiesing, *Utrechtse pijpenmakers*, PKN I, 1, pag. 2-7, 1978
Utrechtse pijpenmakers, Maandblad Oud Utrecht LI, 7, pag. 73-76, 1978
De Utrechtse pijpenindustrie in de Lauwerecht (1), Maandblad Oud Utrecht LIII, 6, pag. 88-90, 1980
De Utrechtse pijpenindustrie in de Lauwerecht (2), Maandblad Oud Utrecht LIII, 7/8, pag. 93-96, 1980
De Utrechtse pijpenindustrie in de Lauwerecht, PKN IV, 14, pag. 25-39, 1981
Tabakspijpen als hulp bij het dateren van oude panden in de Flieruilensteeg, Maandblad Oud Utrecht LVIII, 2, pag. 13-14, 1985
Utrechtse pijpenmakerijen langs de Vecht, Catalogus van de jubileumtentoonstelling op slot Zuilen van het Oudheidkundig Genootschap Niftarlake, pag. 8-12, 1986
Pfeifenmacher in Utrecht 1600-1800, Dawna Fajka Gliniana I, 1, pag. 11-16, 1988
De kleipijp als bodemvondst, Jubileumuitgave Pijplogische Kring Nederland, 1988, pag. 158-169
- P.K. Smiesing en J.P. Brinkerink, *Onder de rook van Utrecht*, Twee eeuwen tabakspijpenmakerij in Lauwerecht 1600-1800, 1988

HERKOMST FOTO'S

Afb. 1 foto Jac. P. Stolp; Afb. 2 foto F. Kneefel